

Eestlasele *punane*, soomlasele *punakas*: värviprototüüpidest erinevates keeltes

Mari Uusküla

eesti keele instituudi vanemteadur

Käesolevas artiklis esitatakse seitsme keele (eesti, soome, ungari, inglise, vene, tšehhi ja itaalia) prototüüpsete värvide paiknemine Ostwaldi värvisüsteemis. Baltisaksa keemiku Friedrich Wilhelm Ostwaldi (1853–1932) järgi on värvi põhitunnused värvitoon, valge ja musta sisaldus. Eespool nimetatud seitset keelt on Brent Berlin ja Paul Kay pidanud põhivärvinimedega teooriast lähtuvalt täielikult välja arenenud põhivärvinimedega keelteks. Keelte võrdlemise teeb võimalikuks ühtse, nn Daviese ja Corbett' empiirilise-kognitiivse välimeetodi kasutamine. Välimeetod koosneb kahest osast: loetelukatsesest ja nimeandmiskatsesest.

Siinses artiklis käsitlen nimeandmiskatses saadud tulemusi neid omavahel kõrvutades. Prototüüpsed värvid (ka värviprototüübid) on teatud värvikategooriate paremad esindajad. Näiteks värvikategooria *punane* parim esindaja on (päris)punane, mitte hele- või tume- ega bordoopunane.

Artikli peamiseks väiteks on asjaolu, et värviprototüübid ehk värvi parimad näited erinevates keeltes ei kattu, vaid asuvad värviruumis erinevates punktides. Seega võime järeldada, et värv, mida eestlased tüüpiliselt nimetavad värvinimega *punane*, võib soomlasele olla *punakas*, mitte pärispunane.

Sissejuhatuseks

Värvinimesid on erinevates keeltes intensiivselt uuritud eriti pärast seda, kui ameerika antropoloog Brent Berlin ja lingvist Paul Kay avaldasid 1969. aastal oma kuulsa ja palju kõneainet leidnud uurimuse „Põhivärvinimed: nende universaalsus ja evolutsioon”. Berlin ja Kay uurisid ühtekokku 98 keelt, neist 20 välimeetodiga. Paljude välimeetoditega uuritud keelte keelejuhtide arv piirdus enamasti ühega. Välimeetodiga uuritud 20 keelt olid järgmised (sulgudes esitatud riik või piirkond, kus neid kõneldakse): araabia (Liibanon), bulgaaria (Bulgaaria), kata-

laani (Hispaania), kantoni (Hiina), mandariini (Hiina), inglise (USA), heebrea (Iisrael), ungari (Ungari), ibibio (Nigeeria), indoneesia (Indoneesia), jaapani (Jaapan), korea (Korea), pomo (California), hispaania (Mehhiko), suahiili (Ida-Aafrika), tagalogi (Filipiinid), tai (Tai), tzeltali (Lõuna-Mehhiko), urdu (India) ja vietnami (Vietnam).

Berlin ja Kay leidsid, et erinevad keeled tunnevad erinevaid põhivärvinimesid, kusjuures nende arv varieerub kahest nimest ühe-teistkümmeni. Põhivärvinimetused tähistavad valget, musta, punast, kollast, rohelist, sinist, pruuni, halli, roosat, lillat ja oranži. Nendest kuut esimest võib pidada esmasteks ning viit järgmist sekundaarseteks põhivärvinimedeks. Universaalsete põhivärvinimede areng keeles sõltub kultuuri arengu astmest ning allub kõikjal ühtsele seaduspärasusele.

Berlin ja Kay on sõnastanud põhivärvisõnade esinemise reeglid keeles järgmiselt:

1. Kõikides keeltes on olemas värvisõnad *must* ja *valge*.
2. Kui keeles on kolm värvisõna, lisandub *punane*.
3. Kui keeles on neli värvisõna, siis sisaldub keeles *roheline* või *kollane* (kuid mitte mõlemad).
4. Kui keeles on viis värvisõna, siis tähistatakse rohelist ja kollast eraldi.
5. Kui keeles on kuus värvisõna, on olemas *sinine*.
6. Kui keeles on seitse värvisõna, lisandub värvisõna *pruun*.
7. Kui keeles on olemas kaheksa või rohkem värvisõna, siis on olemas eri sõnad *lilla*, *roosa*, *oranži* ja *halli* tähistamiseks või mõni nende kombinatsioon¹.

Värvisõnad avalduvad sõnavaras fikseeritud järjekorras ning eristatakse seitset staadiumit. See näitab, et kuigi keeled erinevad arengujärgu poolest, leksikaliseeruvad põhivärvinimed universaalselt ja ühtse skeemi järgi (vt joonist).

						[lilla]
[valge]		[roheline]	→	[kollane]		[roosa]
	→	[punane]	→		→	[sinine]
					→	[pruun]
					→	[oranž]
[must]		[kollane]	→	[roheline]		[hall]
I	II	III	IV	V	VI	VII

Põhivärvinimede arenguskeem maailma keeltes

¹ B. Berlin, P. Kay, Basic color terms: their universality and evolution. Berkeley: University of California Press, 1969, lk 2–3.

Urmas Nemvaltsi illustratsioon

Kui keeles on olemas põhivärvinimi, mis asub joonisel paremal, peab selles keeles olema olemas ka leksikaliseerunud põhivärvinimi vasakul. Näiteks kui keeles on olemas sõna pruuni värvuse tähistamiseks, peavad selles keeles olema olemas ka põhivärvinimed valge, must, punane, roheline, kollane ja sinine. Algset põhivärvinimede arenguskeemi on mitmed teadlased hiljem parandanud ja täiendanud.

Põhivärvinime defineerisid Berlin ja Kay nelja põhikriteeriumiga ja viie lisakriteeriumiga:

- 1) värvi põhinimi peab olema monolekseemne, st tema tähendus ei tohi olla tuletatav põhinime komponentidest;
- 2) põhinime tähendus ei tohi sisalduda ühegi teise värvisõna tähenduses. Põhivärvinimed on kõikehõlmavad, teised värvisõnad on põhivärvinimede sünonüümid või oma ülemmõiste suhtes alammõisted;
- 3) põhivärvisõna peab saama kasutada kõikide objektide kirjeldamiseks. Sõnad, millega saab kirjeldada ainult suletud klassi objektide värvust (nahk, juuksed, erinevate loomade värvused), ei ole põhivärvinimed;
- 4) põhivärvinimi peab olema psühholoogiliselt esilduv. Esilduvust iseloomustavad muuhulgas sellised näitajad nagu kalduvus esineda loetelude alguses; esinemisstabiilsus nii katseisikute kui ka kontekstis; kuulumine kõigi katseisikute idiolekti.

Värvi põhinime staatuses kahtlemise korral tuleb silmas pidada ka järgmisi kõrvalkriteeriumeid:

- 5) kahtluse all olev värvisõna peab täitma kõik eespool nimetatud kriteeriumid;
- 6) värvinime korral, mis on mingi konkreetse objekti nimetuseks, tuleb värvinime pidada objektist lähtuvaks ja kahelda, kas värvinimi kuulub põhivärvinimede hulka;
- 7) põhivärvinime staatuses tuleks kahelda, kui värvisõna puhul on tegemist hilise laensõnaga;
- 8) kui värvi põhinime staatuses kaheldakse, tuleb arvesse võtta ka värvisõna morfoloogilist keerukust. Selle kriteeriumi järgi ei saa põhivärvinimedeks pidada liitsõnu ja tuletusliitega moodustatud värvinimesid.

Siinse artikli autor on pakkunud välja järgmise põhivärvinime definitsiooni:

„...põhivärvinimi on semantiliselt ühtne ja psühholoogiliselt esilduv, väljendub kõikide keelekasutajate idiolekti(de)s ning esineb katseloeteludes esimes(t)ena nimetatud värvinimede hulgas. Värvitahvlitele nime andes kasutavad keelejuhid põhivärvinime üksmeelselt. Põhivärvinime tähendus ei sisaldu ühegi teise põhivärvi nimetuses. Kui värvinimi täidab psühholoogilise esilduvuse kriteeriumi, ehkki kirjeldab teatud suletud klassi objekte, võib selle arvata põhivärvinimeks.”²

Andmestik

Järgnevalt on vaatluse alla võetud uurali keeltest eesti, soome (mõlemad läänemeresoome keeled) ja ungari (ugri); slaavi keeltest vene (idaslaavi) ja tšehhi (läänslaavi); indoeuroopa keeltest inglise (germaani) ja itaalia (romaani) keel. Kasutatud andmestikust annab ülevaate alljärgnev tabel.

² M. Uusküla, Basic colour terms in Finno-Ugric and Slavonic languages: Myths and Facts. *Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis*. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2008, lk 65.

Keelkond	Keeleharu või -rühm	Keel	Keelejuhtide arv	Materjalide publitseerijad
uurali	läänemere-soome	eesti	80	Urmas Sutrop (2002)
		soome	68	Mari Uusküla (2007)
	ugri	ungari	125	Mari Bogatkin-Uusküla ja Urmas Sutrop (2005, 2007)
indo-euroopa	slaavi (idaslaavi)	vene	54	Ian Davies ja Greville Corbett (1994)
	slaavi (läänslaavi)	tšehhi	52	Mari Uusküla (2008)
	germaani	inglise	47	Ian Davies ja Greville Corbett (1995)
	romaani	Itaalia	102	Mari Uusküla (publitseerimata)

Välimeetod

Keelte andmed on kogutud Daviese ja Corbett' välimeetodiga (1994, 1995), mis koosneb kahest osast: loetelukatsesest ja nimeandmiskatsesest. Loetelukatses palutakse osalejatel loetleda kõik vastavasse hulka/välja kuuluvad x-id. Keeli, mida on selle meetodiga uuritud, saab omavahel võrrelda. Siinses kirjutises on kasutatud ainult nimeandmiskatses saadud tulemusi. Nimeandmiskatses (ingl *colour naming task*) näidatakse keelejuhtidele 65 värvitahvlit juhuslikus järjekorras ja palutakse neile nimed anda. Testid viiakse läbi siseruumis loomulikus hajutatud päeva- valguses, hoidudes seejuures nii otsesest päikesevalgusest kui ka varjust. Värvitahvlid paigutati üksteise järel juhuslikus järjekorras helehallile riidest alusele. Iga tahvlit keelejuhile näidates esitati küsimus: *Mis värv see on?* keelejuhi emakeeles. Keelejuhid võisid mitte vastata, kui nad ei leidnud värvile sobivat nime. Keelejuhtide nägemistaju kontrolliti värvipimedustestiga³.

Värvitahvlid suurusega 5x5 cm on valmistatud vineerist ja kaetud *Color Aid Corporation*'i värvipaberitega. *Color Aid* on modifitseerinud Ostwaldi värvisüsteemi, milles värvi põhitunnusteks on värvitoon (ingl

³ R. Fletcher, *The City University colour vision test*. 2nd ed. London: Keeler, 1980.

hue), valge sisaldus (ingl *tint*) ja musta sisaldus (ingl *shade*). *Color Aid*'i värvisüsteemis on 6 põhivärvist kombineeritud 24 pooltoonilist värvi: Y – *yellow* 'kollane', O – *orange* 'oranž', R – *red* 'punane', V – *violet* 'lilla', B – *blue* 'sinine', G – *green* 'roheline' ning nende vahetoonid, nt YO – kollakasoranž, YOY – kollakasoranžikaskollane. Iga värvitoon jaguneb neljaks heledaks variandiks T1–T4, milles proportsionaalselt suureneb valge osatähtsus, ja kolmeks tumedaks variandiks S1–S3, milles suureneb musta osatähtsus. Lisaks on kasutatud kaht süsteemi-päratut värvi *sienna* 'sieena' ja *rose red* 'roospunane'. Akromaatiline värviskaala jaguneb vastavalt valge ja musta sisaldumisele astmeteks.

Värviprototüübid Ostwaldi värviruumis

Prototüübi ehk fokaalpunkti mõiste võttis kasutusele Eleanor Rosch Heider. Fokaalpunktiks või prototüüpseks värviks loetakse käesolevas artiklis värvitahvli (kokku 65, vt eespool), mida on kõige rohkem nimetatud ühega põhivärvinimedest (eesti keele põhivärvinimed on Urmas Sutropi järgi *kollane*, *punane*, *sinine*, *roheline*, *must*, *valge*, *pruun*, *roosa*, *lilla*, *oranž* ja *hall*). Soome keeles on värviruumi paigutatud ka värvinimi *violetti* 'lilla', mis praegu veel soome keeles välja kujunenud põhivärvinimi ei ole.

Põhivärvinimed vaadeldavates keeltes

Ungari keeles on 11 põhivärvinime: *piros* 'punane', *kék* 'sinine', *zöld* 'roheline', *sárga* 'kollane', *fehér* 'valge', *fekete* 'must', *lila* 'lilla', *barna* 'pruun', *szürke* 'hall', *rózsaszín* 'roosa' ja *narancssárga* 'oranž'. Ungari keeles on arvatud olevat kaks põhivärvinime punase tähistamiseks: *piros* ja *vörös*. Artikli autor on oma töödes näidanud, et see väide ei ole õige – tänapäeva ungari keeles kasutatakse põhivärvinimena siiski ainult värvisõna *piros*.

Soome keeles on kogutud materjali põhjal kümme põhivärvinime: *punainen* 'punane', *sininen* 'sinine', *vihreä* 'roheline', *keltainen* 'kollane', *musta* 'must', *valkoinen* 'valge', *oranssi* 'oranž', *ruskea* 'pruun', *harmaa* 'hall' ja *vaaleanpunainen* 'roosa'. Mauno Koski on oma 1983. aastal ilmunud monograafias „Värvinimetused soome ja lähisugulaskeeltes” väitnud, et soome keeles on kaheksa põhivärvinime. Keele muutumise käigus on *oranssi* 'oranž' ja *vaaleanpunainen* 'roosa' ilmselt põhivärvinimedeks leksikaliseerunud ning moodustavad

omaette mõiste, seejuures on sõna *vaaleanpunainen* tähendus eesti keeles *roosa*, aga mitte *helepunane*, nagu otse tõlkides võiks arvata.

Vene keeles on kaks põhivärvinime sinise värvuse tähistamiseks ja seega kaksteist põhivärvinime: *černyj* 'must', *belyj* 'valge', *krasnyj* 'punane', *zelenyj* 'roheline', *želtyj* 'kollane', *sinij* 'sinine', *goluboj* '(hele) sinine', *koričnevij* 'pruun', *fioletovij* 'lilla', *rozovij* 'roosa', *oranževij* 'oranž' ja *seryj* 'hall'.

Tšehhi keele põhivärvinimesid on kokku üksteist: *bílá* 'valge', *červená* 'punane', *žlutá* 'kollane', *modrá* 'sinine', *zelená* 'roheline', *černá* 'must', *oranžová* 'oranž', *fialová* 'lilla', *hnědá* 'hall', *růžová* 'roosa' ja *šedá* 'hall'.

Inglise keeles on Ian Daviese ja Greville Corbetti andmetel üksteist põhivärvinime: *black* 'must', *white* 'valge', *red* 'punane', *green* 'roheline', *yellow* 'kollane', *blue* 'sinine', *brown* 'pruun', *purple* 'lilla', *pink* 'roosa', *orange* 'oranž' ja *grey* 'hall'.

Itaalia keeles on problemaatiliseks samuti sinine ning küsitletute vastused näitavad, et sinise jaoks on itaalia keeles kaks põhivärvinime. Kokku on itaalia keeles kaksteist põhivärvinime: *rosso* 'punane', *giallo* 'kollane', *verde* 'roheline', *bianco* 'valge', *blu* 'sinine', *nero* 'must', *viola* 'lilla', *arancione* 'oranž', *marrone* 'pruun', *rosa* 'roosa', *celeste* 'helesinine' ja *grigio* 'hall'.

Järgnevas tabelis on esitatud värvikategooria, fokaalpunkti värvitahvli *Color Aid* kood (vt eespool) ning kõikides keeltes antud värvikategooriale vastav põhivärvinimi. Kui mõnel juhul on keelejuhid andnud võrdselt ühe nime mitmele värvitahvlile, märgitakse tabelis mõlemad (nt vene *želtyj* 'kollane' parimaks näiteks võivad olla mõlemad värvitahvlid, nii Y (puhas kollane) kui ka YOY (kollane-oranž-kollane)).

Tabelist on näha, et eesti *punane* ja soome *punainen* on erinevad punased, vene *seryj* ja tšehhi *šedá* erinevad hallid; inglise *brown*, itaalia *marrone* ja soome *ruskea* on aga kõik erinevad pruunid. Sinise parimad näited seitsmes keeles on jagatud lausa viiele erinevale värvitahvlile.

Seega saab kokkuvõtteks nentida, et värviprototüüpide jaotus erinevate keelte värviruumis on meelevaldne ega sõltu näiteks keelesugulusest. Konkreetset värvitoonid määratakse kindlaks ilmselt ühes kindlas kultuuriruumis ja neid võidakse tajuda keelest lähtuvalt väga erinevalt. Oma osa mängib ilmselt ka keskkond, kus värve tajutakse.

Fokaalpunktid Ostwaldi värviruumis seitsmes keeles

Värvi-kategooria	Fokaalpunkti värvitahvli Color Aid kood	Värvikategooria nimed
Kollane	Y	tšehhi <i>žlutá</i> , inglise <i>yellow</i> , eesti <i>kollane</i> , soome <i>keltainen</i> , ungari <i>sárga</i> , vene <i>želtyj</i> , itaalia <i>giallo</i>
	YOY	vene <i>želtyj</i>
Oranž	OYO	tšehhi <i>oranžová</i> , eesti <i>oranž</i> , soome <i>oranssi</i> , ungari <i>narancssárga</i> , vene <i>oranževyj</i> , itaalia <i>arancione</i>
	O	inglise <i>orange</i>
Pruun	YO S3	soome <i>ruskea</i> , ungari <i>barna</i> , tšehhi <i>hnědá</i>
	O S3	inglise <i>brown</i> , eesti <i>pruun</i> , vene <i>koričnevyyj</i>
	RO S3	itaalia <i>marrone</i>
Punane	RO	tšehhi <i>červená</i> , soome <i>punainen</i> , ungari <i>piros</i> , vene <i>krasnyj</i> , itaalia <i>rosso</i>
	ROR	inglise <i>red</i> , eesti <i>punane</i>
Roosa	ROR T3	tšehhi <i>růžová</i> , eesti <i>roosa</i> , vene <i>rozovyj</i>
	R T4	inglise <i>pink</i> , soome <i>vaaleanpunainen</i> , ungari <i>rózsaszín</i> , itaalia <i>rosa</i>
Lilla	RV	inglise <i>purple</i> , eesti <i>lilla</i>
	VRV	tšehhi <i>fialová</i> , soome <i>violetti</i> , ungari <i>lila</i> , vene <i>fioletovyj</i>
	V	tšehhi <i>fialová</i> , inglise <i>purple</i> , vene <i>fioletovyj</i> , itaalia <i>viola</i>
Sinine	BVB	tšehhi <i>modrá</i> , soome <i>sininen</i> , itaalia <i>blu</i>
	B	eesti <i>sinine</i>
	B T1	inglise <i>blue</i>
	BGB	eesti <i>sinine</i> , ungari <i>kék</i> , vene <i>sinij</i>
	BGB T3	vene <i>goluboj</i> , itaalia <i>celeste</i>
Roheline	G	eesti <i>roheline</i> , soome <i>vihreä</i> , ungari <i>zöld</i> , vene <i>zelenyj</i>
	GYG	tšehhi <i>zelená</i> , itaalia <i>verde</i>
	YG	inglise <i>green</i>
Hall	GRAY 2	eesti <i>hall</i> , vene <i>seryj</i>
	GRAY 4	tšehhi <i>šedá</i> , soome <i>harmaa</i> , ungari <i>szürke</i> , inglise <i>grey</i> , itaalia <i>grigio</i>

Soovitusi edasilugemiseks

B. Berlin, E. A. Berlin, Aguaruna color categories. *American Ethnologist* 2, 1975, nr 1, lk 61–78.

M. Bogatkin-Uusküla, U. Sutrop, Tänapäeva ungari keele põhivärvinimed. – *Keel ja Kirjandus* 2005, nr 7, 558–570.

M. Bogatkin-Uusküla, U. Sutrop, Kas ungari keeles on kaks punase värvi põhinime *piros* ja *vörös*? – *Emakeele seltsi aastaraamat* 50. Tallinn, 2005, lk 93–110.

I. Davies, G. Gorbett, The basic color terms of Russian. – *Linguistics* 32, 1994, lk 65–89.

E. R. Heider, “Focal” color areas and the development of color names. – *Developmental Psychology* 4, 1971, nr 3, lk 447–455.

M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 391. Savonlinna: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1983.

U. Sutrop, Eesti keele põhivärvinimed. – *Keel ja Kirjandus* 1995, nr 12, lk 797–808.

U. Sutrop, The vocabulary of sense perception in Estonian: structure and history. (*Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia*, 8.) Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, and Wien: Peter Lang, 2002.

M. Uusküla, Distribution of colour terms in Ostwald’s colour space in Estonian, Finnish, Hungarian, Russian and English. – *Trames* 10, 2006, nr 2, lk 152–168.

M. Uusküla, Basic colour terms in Finno-Ugric and Slavonic languages: Myths and Facts. *Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis*. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2008.